

AZ 1800 -AS ÉVEK FELEDÉSBE MERÜLT PEST-BUDAI KÁLYHÁSMESTEREI II.

A fenti téma első részét a jelen kiadvány előző kötetében¹ ismertettük. A téma folytatásaként a 19. század második felében működő olyan pesti és budai kályhás mesterekkel foglalkozunk, akiknek a tevékenységéről a további kutatások során előkerült adatok, illetve a termékeiket bemutató mintalapok tanúskodnak.

A korszak kézműiparát meghatározó fontos esemény az 1859-es iparszabadságról szóló rendelet volt, amely Ausztriára és a többi monarchiabeli országra vonatkozott.² Hazánkban a szabad iparüzés gyakorlata 1862 után érvényesült. A sajátos magyar fejlődésnek megfelelően a céhek, – bár már átszervezett formában – tovább éltek 1872-ig, végleges eltörlésükig.³

A mesterek kályháikat városi műhelyeikben állították elő, és legtöbb esetben itt is árulták azokat. Olyan újságokban hirdettek mint a Pester Lloyd, a Vereinigte Pester und Ofner Zeitung, vagy az 1870-es években alapított Adressen Kalender von Pest, Ofen und Altofen. A kályhák előállításánál a mindenkori fő szempont a tüzelőanyaggal való takarékoskodás, valamint a keletkezett meleg hő leadásának mennél nagyobb fokú elérése volt.⁴

Ennek érdekében technikai újításokkal a kályha belső szerkezetét füstelvezető csatornák beépítésével átalakították, amelynek következtében a kályha külsejét is megváltoztatták. A kályha formájának, díszítésének kialakításában nagyrészt az Ausztriából kiinduló hatások érvényesültek. Az előállításukhoz szükséges nyersanyagot, a közepes, de főleg a jobbminőségű termékekhez, Alsó-Ausztriából hajóval, Felső-Magyarországról vonattal szállították. Műhelyeik technikai felszereltsége igen hiányos volt, nem rendelkeztek gépekkel, segédeszközökkel, a legtöbb munkafolyamatot kézzel végezték. A tárgyak előállításánál a külföldről eltérő kezdetleges eljárásokat alkalmaztak. Ezek ismeretében érthető volt, hogy legtöbbször előnyösebb volt a készárut külföldről behozni, mint itthon előállítani. A tőke hiánya, a kedvezőtlen munkaviszonyok, a nem megfelelő munkabérek, a külföldről behozott vámmentes áruk csak fokozták a hazai termelés elégtelen alakulását, így az képtelen volt a versenyt felvenni a külfölddel.⁵

Ugyanakkor a tanulmány alapjául szolgáló jelentés (lásd: később) éppen akkor fogalmazódott, amikor a magyarországi kályhás ipar fejlődésnek indult, a jelentősebb kerámiagyárak is elkezdték a kályhák gyártását, méghozzá európai színvonalon. Természetesen a gépesítés hiánya igaz, bár ez csak az agyagörlés és a mázórlés esetében vethető fel, a többi munkafolyamat még sokáig a kézi termelés keretei között maradt. Ekkor válik általánossá a szériagyártás és a gipszsablonos csempekészítés, ami egyértelműen a minőség javulását hozta magával.

---

1 S. CSEREY 2004-2005. Tanulmányok Budapest Múltjából XXXII. 91-113.

2 DÓKA 1979. 190.

3 DÓKA 1979. 14.

4 ÖRLEY 1904.

5 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése. A Budapesti Kamarai Kerület kézmű és gyáriparáról. 1870-1875 között. 244. Fazekasipar

Számunkra Pest, Buda és Óbuda, majd pedig az egyesített főváros kályhás iparának fejlődéséről a legbővebb felvilágosítást az 1870-1875 közötti időszakra vonatkozó Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése nyújtja. A kereskedelmi és iparkamarák intézményét az 1868. évi VI. tc. léptette életbe, amelynek alapján az országban több kamara alakult. Ezek között volt a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara is, amelyhez több megye és a főváros tartozott. Kizárólag csak a főváros iparával és kereskedelmével foglalkozott a Budapesti Kamarai Kerület. A törvény 3. pontja kimondta, hogy a kerületeknek évente jelentést kell készíteniük területük kereskedelméről, iparáról.⁶

Kezdetben a jelentések csak számszerű adatokat közöltek. Az első részletesebb beszámoló az 1870-1875 közti időszak kézmű- és gyáriparára vonatkozott. Név szerint ismertette a kerület tíz legjelentősebb kályhás mestereit, műhelyük felszerelését, előállított termékeik fontosabb adatait. A közlések szerint a nyersanyagot kézi őrlők segítségével tették feldolgozásra alkalmassá. A kályha egyes részeit, a kályhacsempéket az úgynevezett „idomító készülékkel” formázták. A máz előállításához használt mázörölő kemence mellett a tárgyak kiegészítésére szolgáló égetőkemencék száma árulkodott a műhely termelési kapacitásáról. Megtudhatjuk még az alkalmazott – főleg – férfi dolgozók számát, akik átlag napi 10 órában, évente 300 munkanapot dolgoztak. Egy év alatt 250-600 db kályhát állítottak elő, de előfordult az évi 1200 db-os termelés is. A kifizetett átlagbér napi 1 ft. 70 kr- és 1 ft. 90 kr. között mozgott. A képzett, úgynevezett „szakmányos” napi bére 2.50 - 3 ft. Volt.⁷

A továbbiakban ezekre a hivatalosan közölt adatokra támaszkodunk, amelyek azonban nem minden kérdésre adnak kielégítő választ. A kályhák különféle formáit, változatos díszítését legtöbbször csak hiányosan ismerjük. A közönség számára készült mintarajzok, mintalapok, képes hirdetések legnagyobb része elpusztult. Eppen ezért a kevés megmaradt mintalap, mintarajz igen nagy jelentőségű. Segítségükkel képet alkothatunk a 19. század második felének kályhadivatjáról. Megtudhatjuk, hogy az 1850-es évek legkedveltebb kályhatípusa a „svéd kályha” volt.⁸

Az Ausztriából hozzánk került kályhaféleség elő részén bemélyülő fülkés, vagy polcra emlékeztető elrendezést mutat, hőleadása igen kitűnő. A kályhaminták között láthatunk oszlopformájút, henger alakút, kandallót, kandallós kályhát is. Plasztikus díszítésüknél rokokó ornamentikát használtak, de kedvelték a korábbi empire stílus vázaformáit is. A különféle kályharészek, kályhacsempék legtöbbször az „idomító készülékkel” nyerték el formájukat. Fehér, spricelt szürke mázzal voltak bevonva, ritkábban kék színűek, néha aranyozottak.

Az említett jelentésben elsőként „Prochászka András és Fia” kályhamester neve szerepel. Műhelye a VII. Terézváros Dob u. 19. sz. alatt volt. Üzletét 1802-ben alapította.⁹ A levéltári adatok szerint a család első tagja „Prochaska Franciscus”, aki 1807-ben érkezett Pestre Mühlhausenből, /Bohemia/ és mint „figulus magister” nyert polgárjogot. Az 1815-ben kiadott „Adressbuch der königlichen Frey Stadt Pesth” adata szerint „Franz Prochaska Hafner Th. Stadt 347. sz.” alatt lakik.¹⁰ 1831-ben Pest város képviselőtestületének egyik tagjává választották.¹¹

A Prohászka-műhely 1864-ben előállított kályhakészítményeit egy nagyméretű, két nyelven

6 DÓKA 1979. 14.

7 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1870-75. Agyagáru gyárak. 150-152.

8 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75. Agyagáru gyárak 1. / 150.

9 ÖRLEY 1904. 14. sz. 4.

10 Adressbuch der königlichen Frey Stadt Pesth. 1815. 196.

11 ILLYEFALVI-PALLOS 1949. 249.

írt mintalapról ismerhetjük meg.¹²

1. kép Részletek Prochaska András „Példány mustrájából”,
1864 -ből (FSzEK, Budapest Gyűjtemény)

12 „Példány mustra” Budapest, Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény Nr. B. 683/2 1864.

A bal oldalon lévő „Példány mustra” közlése szerint „Prochaska András fazekasmester Pesten 3. Dobb utza saját házában 19. sz. al.” működik. A fejléc felett a következő szöveg olvasható: „Az 1, 2, 3, 4, és 8. sz. alatti minták az 1858. december 7-ik törvény alapján a budapesti kereskedelmi és iparkamaránál 1864-ki ápr. 1-én bejegyeztettek. Prochaska András egyedül jogosított azokat 3 éven át készítményeinél alkalmazni.” Ezen oldal alsó részén a Nr.-sal megjelölt „Árak” jegyzékében a kályhaféleség neve, a szín és méretkülönbség szerinti ára található. A mintalap jobb oldalán lévő „Musterblatt”-on a „Példány mustra” és az „Árak” német nyelvre lefordított azonos szövege van. A mintalapon hat különféle kályhát és két kandallót ábrázoltak. A Nr. 1. sz. „Párizsi roccoco oszlop” plasztikusan díszített, egy keskeny átmérőjű henger-kályha változata. A Nr. 2. sz. „Fehér roccoco svédhoni” – valamint a Nr. 5. sz. „Szürke svédhoni” kályhák, a Nr. 4. sz. „Roccoco salon kályha” a svédkályhák változatai. A Nr. 6. sz. „Szürke állvány-kályhák” csempékből felrakottak. A Nr. 7. sz. „Szürke henger alakú kályhák” egymásra helyezett hengerekből állnak össze. A kandallók közül a Nr. 8. „Szőlőlugas alakú kandallók” díszesebb kivitelűek, míg a Nr. 9. sz. „Fehér kandallók” egyszerűbbek. A Nr. 3. sz. „Roccoco kandalló rakmánnal” különleges formájú, a kandallós részre illesztett felső rész bemélyülő fülkéjébe szobrot helyeztek.

Prochaska Andrásnak ismerjük még egy másik, az 1860-as évekből származó – feltételezhetően hirdetésnek szánt – kisméretű, két nyelven írt mintalapját¹³ „Lith. V. J: M. Frank in Pest” készítette. A mintalap felirata szerint: „Andreas Prochaska polg. Fazekasmester Pesten ajánlja gazdagon ellátott kész, díszes raktárát. Rendelések pontossan ki foglaltatnak” – „3 Dobb utca saját házában 19. sz. al.” A három ábrázolás közül a jobb oldali oszlopkályha azonos a „Példány Mustrán” feltüntetett ábrázolás Nr. 1. sz. „Párizsi roccoco oszlop” kályhájával. A bal oldal bemélyülő fülkés díszes kályhája megegyezik az előzőleg közölt mintalap Nr. 2. sz. „Fehér roccoco svédhoni” ábrázolásával. A lap közepére helyezett kandalló felrakott plasztikus díszítésű. k örvendtek, mert nemcsak családok, hanem közintézmények is rendeltek tőle. Kutatásaink során a Vigadó, valamint a Magyar Tudományos Akadémia építkezései kapcsán talákoztunk nevével. A szabadságharc alatt megsérült Vigadó épületének helyreállítása során 1863-ban szállított kályhát.¹⁴

Az ebben az évben kiállított „Számlázási adat” szerint Prochaska András „Hafner Meister” készítette:

/I. Rechnung/ 9 Stück graue Postament Ofen 27”/láb méretben
von innen zu Heitzen samt Messing Thürl
Vase et samt setze
1 graue Postament Ofen 27” breit, 18” tier
1 graue Postament Ofen 21” breit wie oben
Zusammen: 530 Nachlass 2% = 519.40

A Vigadó toldaléképületének emelésekor kályhapályázatot írtak ki. Az éttermekbe megadott rajz alapján hat nagyméretű kályhát rendeltek meg. Ezeket – a többi kályhával együtt – Fischer Ignác nyerte el.¹⁵ Közbejött problémák miatt Fischer csak két darabot szállított le; a fennmaradó

13 „Andreas Prochaska polg Fazekasmester Pesten” Budapest, Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény B. 683/1/1864. B. 683/2 1864.

14 Vigadó / BFL. Redoute Ép. Biz. 1861-66. évi ülési jegyzőkönyveinek tárgymutatója. 1863. Prochaska András kályhák iránti számlája XXVII. 262. 7/10 25105.

15 A Vigadó toldaléképületének építkezése, Fischer Ignác Offerdje 1873. lásd: Fischer Ignác kályhástevekenysége fejezet, 36-39. / jegyzetek

négy kályha elkészítését Prohászka András /és fia/ vállalta el 500 Ft-os darabáron. Ezt 1875. február 27-én fizettek ki neki.¹⁶

A Magyar Tudományos Akadémia részére 1865–1867 között több alkalommal szállított kályhát. 1865. július 2-án 14 db kályháért 2800 Ft-ot vett fel.¹⁷

2. kép Kandallós kályha, - Prochaska András készítménye
a Magyar Tudományos Akadémia, Kisfaludy Társaság termében. Fotó: dr. Sárdy Loránd

---

16 Kimutatás: „Azon költségekből melyek a Fővárosi Vigadó toldaléképület építéséhez és berendezéséhez szükséges munkálatok és szállításokért tényleg kiutalványoztatott. 13. tétel.: Prohászka András 2000 Ft. Tanácsi száma: 875/20413.”

17 Magyar Tudományos Akadémia. Palota és bérház építési iratok. K.-1276. 63-78/865 Prohászka András kályhás fizetésutalványa. Nyugta: 14. db.

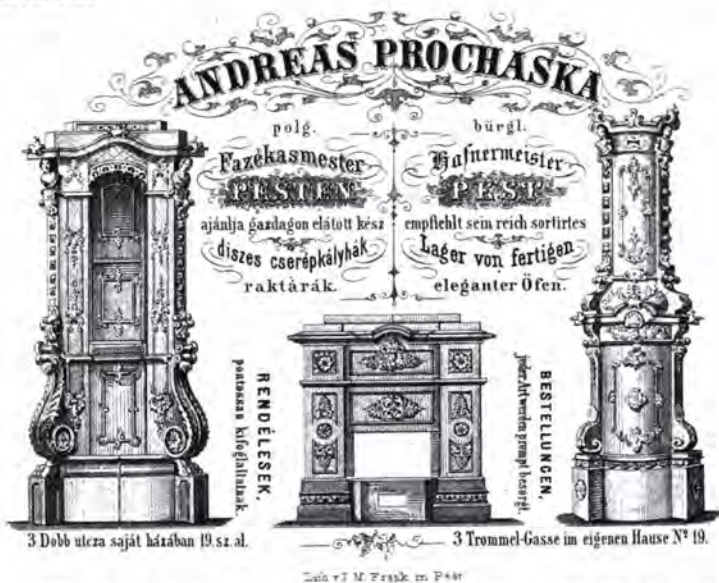

A „Budapester Bauzeitungban” feltüntetett építkezések vállalkozói között számos ház, palota kályháját a Prochaska műhely készítette. A teljesség igénye nélkül – 1873-ban kályhát szállított: Josef Placht'sche Haus, auf der Waitzer Str. Ecke der Schiffmann Gasse.¹⁸ Das Palais Sr. Exelenz des Grafen Julius v. Andrássy am Wasserstädter Donau quai in Ofen¹⁹

Das Eugen Tömöry'sche Haus am Josefplatz²⁰ Das Stefan Mendel'sche Haus auf der neuen Ring-Strasse etc.²¹

A számos megrendelés teljesítésére a Prohászka műhelynek jó felszereléssel kellett rendelkeznie.²² A kamarai jelentés szerint 2 olvasztó-, 3 égetőkemencéje, 5 kézi örlője, 2 hengere és 34 idomító készüléke volt. A munkák egy része kézzel történt. Ennek ellenére a többi kilenc műhely közül az övé legnagyobb, ő alkalmazza a legtöbb férfi munkást (60 fő), akik napi 11 órát dolgozva, 300 napon át évi 1200 db kályhát állítottak elő.

Prohászka András neve az „Adressen Kalenderben” 1870-től kezdve folyamatosan szerepelt. 1875-ben hirdetése is ismert: „Prochaska And. Bürgerlicher Hafnermeister Pest. Empfiehlt sein reich associertes Lager von fertigen eleganten Ofen. Bestellung jeder Art, werden prompt besorgt. Dreitrommel G. in eigenem Hause Nr. 19.”²³ 1880-tól az üzlet vezetésében változás történt. A Budapester Adressen und Wohnungs Anzeiger-ben közölt hirdetés szerint: „Erst ungarische Kön. Priv. Thonöfen – Fabrik gegrün. 1803. A. Prochaska Witwe Budapest, VII. Bez. Trommel G. Nr. 22. in eigenem Hause.”²⁴

3.kép Andreas Prochaska kétnyelvű hirdetése 1860 körül (FSzEK, Budapest Gyűjtemény)

- 18 Budapester Bauzeitung und Wohnungs – Anzeiger. 1874. III. évf.
 19 Budapester Bauzeitung: Nr. 7.
 20 Budapester Bauzeitung: Nr. 8.
 21 Budapester Bauzeitung: Nr. 15.
 22 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75: 150.
 23 Adressen Kalender /Buch/ von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1875. /Mit einem vollst-ndigen Handels und Gewerbe Adressbuch
 24 Adressen Kalender : 1880.

Az azóta eltelt hosszú idő alatt Prohászka András kályhái elpusztultak. Egyedül a Magyar Tudományos Akadémia épületében maradt fenn több darab, 1956-ig. Az ekkor folyó átépítések során felhívták az Iparművészeti Múzeumot a veszélyeztetett régi kályhák lebontására. A múzeum a jelen sorok íróját küldte ki.²⁵ Akkor védelemre került az Arany János szobájában, a Bartók szobában és a Kis ülésteremben lévő kályha, valamint a Kisfaludy terem kandallós kályhája. Ennek ellenére a Prohászka Andrásnak tulajdonított védett kályhákat lebontották, csupán az Arany János szobájában lévő – ma Kézirattár – maradt meg. A négyzeteshasáb alakú kályha sima fehér csempékből felrakott, felső párkánya terracotta színű. Előlapján tondoban figurális díszítés látható. A lebontott Kisfaludy terem kandallós kályhájáról egy fennmaradt fénykép alapján szerezhetünk ismereteket.²⁶ A fehér fajansz csempékből felrakott kandalló felső részének plasztikus növénydíszítése, valamint a kandalló oldalrésze, párkánya terracotta színű, historizáló plamettás akantuszleveles kiképzésű. A megmaradt kályha és a fényképen látható kandallós kályha formája, anyaga teljesen eltér az 1864-ből származó „Példány mustra” ábrázolásaitól. A kályhák drágább fajansz csempéanyaga, alakja, terracotta díszítése igényes kivitelezésével tökéletesen igazodik az Akadémia épületének stílusához.

A Prohászka András által 1864 áprilisában bejelentett, három évre szóló védettségi időszak el sem telt, amikor 1866-ban egy másik pesti kályhászmester, Johann Smid „Mintalapján” megjelent a Prochaska „Példány Mustráján” ábrázolt, védett Nr. 1. számú „párisi roccoco oszlop” kályha, valamint a védett Nr. 4. sz. „roccoco salon” kályhája. A német nyelven írt mintalap két részből áll; a kályhaábrázolásokat feltüntető Musterblatt-ból és a „Preisblatt”-ból. A nyomatot a közölt adat szerint 1866-ban készítette „Lith. V. B. Fried Pest Göttergasse Nr. 11”.²⁷ A mintalapon a következő olvasható: „Musterblatt von Johann Schmid vormals: Joser Krenn's Wittwe. Ofen Fabrik in Pest Theresienstadt, Altgasse Nr. 1.” A másik lapnak, a „Preisblatt”-nak feliratos szövege teljesen azonos a „Musterblatt” szövegével.²⁸ A mintalapon ábrázolt, két sorban elhelyezett kályhák közti teret szimmetrikusan elrendezett neoreneszánsz indadíszítés tölti ki. A felső sorban látható a Prochaska féle „parisi roccoco oszlopkályha”, illetve a „roccoco salon kályha”. A köztük elhelyezett kandalló rokokó díszítésű, lábait két fekvő oroslán alkotja. Az alsó sorban lévő kályhát csempékből felrakott gazdag párkánnyal, előlapján keretbe helyezett plasztikus díszítéssel alakították ki. A másik kályha bemélyülő fülkés svéd kályha volt. A közepén lévő kandalló plasztikus díszítésű, megegyezett a Prochászka András által kiadott kisebb méretű mintalap kandallójával.

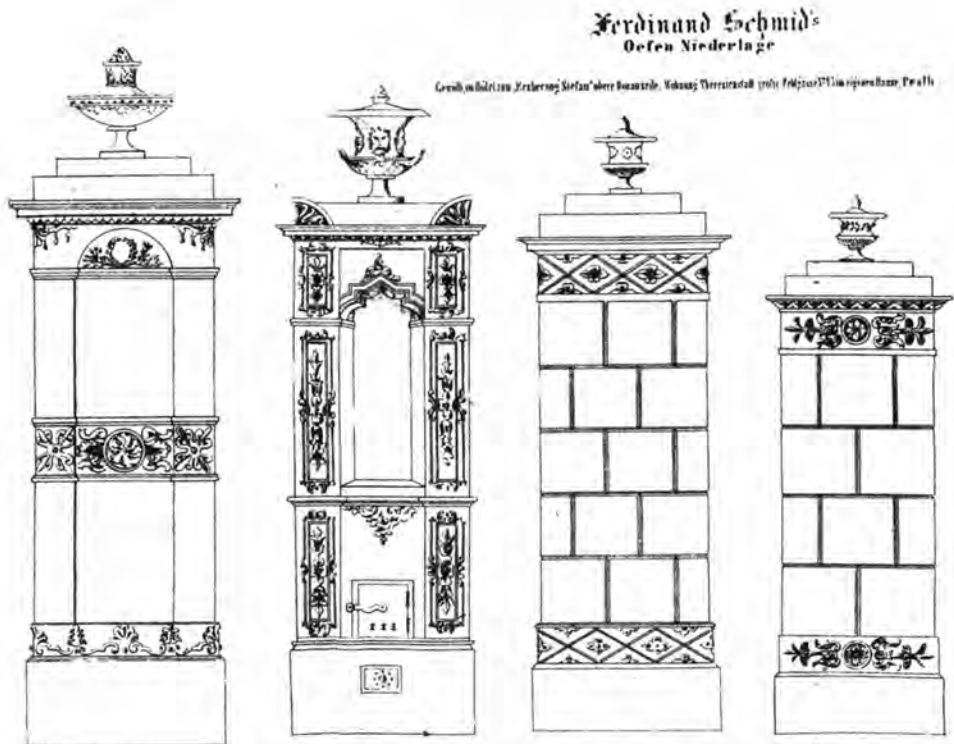
A „Preisblatt”-on olvasható a „Schwedische Öfen”, a „Postament oder Kachel-Öfen” és a „Kamin Öfen” kályhaféleségek zollban megadott méretváltozatai. Megemlíti még az általa készített egyéb kályhaféleségeket, a kályhatartozékok árait, a vidékre szállítás követelményeit.

25 M. T. Ak. Elnöki osztálya Bp. Akadémia u. 2. Cserey Éva szakértői véleménye alapján védetté nyilvánítás. 8630-8181/56.

26 A Magyar Tudományos Akadémia Palotája M. T. Ak. Kézirattár MS. 10754. Erdélyi cs. és kir. udvari fényképész felvételei 1869-1905 között

27 „Musterblatt von Johann Schmid- Vormals Josef Krenn's Wittwe. Ofen Fabrik in Pesth Thereseinstadt, altgasse Nr. 1.” Budapest. Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény B683/2 1866

28 Preisblatt” von Johann Schmid azonos szövege a Musterblattnak

4.kép Ferdinand Schmid kályhakerakata „Oefen Niederlage” 1857-ből (IM Adattár)

Visszatérve a „Musterblatt”-on szereplő „vormals Krenn’s Witwe” névre, fontos tudni, hogy a Krenn család tagjai Pesten működő Hafnermeisterek voltak. Nevük már a 18. század végén is megtalálható. A levéltári adatok szerint a pesti származású Josef Krenn 1872-ben nyert polgárjogot.²⁹ „Sebastianus Krenn” „figulus magister” szintén pesti származású, 1810-ben nyerte el ugyanezt a jogot.³⁰ A pesti származású Krenn János fazekasmester 1838-ban kapott polgárjogot.³¹ Ezzel szemben nem ismerjük az özvegy férjének, Josef Krenn-nek működési idejét, illetve azt az időpontot sem, amikor az özvegy átadta „Ofen Fabrik”-ját Johann Schmidnek. Azt sem tudjuk, hogy az ő birtokában meddig működött a kályhaüzem. Egy 1873-ból való névalírást újabb adatot szolgáltatott. A Vigadó említett kályhapályázatára többek között jelentkezett a „Klapötke et. Bach” cég is. Nevük aláírása után szükségesnek tartották a „vormals Johann Schmid” szöveget feltüntetni, mellyel kályhásüzemük jogfolytonosságát kívánták dokumentálni.³²

A kamarai jelentés összeírásában a tíz kályhászmester neve között Klapötke et Bach cég nem

29 ILLYEFALVI – PALLOS: Josef Gren Hafner meister, etc. 122.

30 ILLYEFALVI – PALLOS: Krenn Sabastianus fig 1810 magister Pest. 5.

31 ILLYEFALVI – PALLOS: Krenn János Pest, fazekasmester, 1838. kieg. rész 5.

32 „Offert für den Stadt. Redouten erforderlichen Gebäude Hafner Arbeite. Pest 1873. 12. Mai. Unterschrift: Klapötke et. Bach vorm. Johann Schmid.”

szerepel. Ellenben a *Budapester Bauzeitung* szerint 1873-ban az új építkezésekkor többször szállított kályhát: *Das Ignaz Wechselmann'sche Haus auf dem Waitzer Bouleward*.³³

Der Neubau der Frau Rudnay in der Dachgasse.³⁴

Követve a pesti kályhás mesterek sorát, megemlékezhetünk „Ferdinand Schmid”-ről is. A tőle fennmaradt két oldalas mintalap eddigi ismereteink szerint a legrégebbi, 1857-ből származik.³⁵ A lap jobb oldalának alsó részén feltüntetett jelzés szerint G. Händelmayer készítette Pesten 1857-ben. A mintalap szövege: „Ferdinand Schmid Oefen Niederlage”. Ez alatt kisebb betűkkel nyomva: „Gewölb im Hotel zum Erzherzog Stefan obere Donauzeile. Wohnung Theresienstadt grosse Feldgasse Nr. 43. im eigenen Hause, Pesth.” Ezek szerint J. Schmid üzlete az akkori Pest egyik híres szállodájában volt. Eredetileg egy kapitány volt a tulajdonosa. Az épület az 1846-ban alakították át szállodává.³⁶

Az ábrázolt öt kályhaminta teljesen eltér az előzőekben közölt kályhaábrázolásoktól. A mintalapon jobbról balra haladva két talpazatra épített, kályhacsempékből felrakott kályhát láthatunk két plasztikus fríz díszítéssel. A kályha megmagasított tetejére vázát helyeztek. Az ábrázolás alapján arra következtetünk, hogy a csempelapokat nem formázással, hanem nagy lapokból történő kivágással készítették. A harmadik és az ötödik kályha bemélyülő fülkés, a negyedik polcszerű elrendezésű svédkályha. Ezeket formázással állították elő, plasztikus ornamentikával, különféle alakú empire stílusú vázával díszítettek. A barokk formákkal kialakított utolsó kályhaábrázolás a legdíszesebb, a legkülönlegesebb.

Ferdinand Schmid neve szerepelt az *Adressen Kalender 1870-es* kiadásában is³⁷: „Schmid Ferdinand P. F. Vorst. Grosse Feld Gasse 45. Gew. L. O. D. 13.” A műhelyt tovább vivő családtag neve az 1874 *Adressenkalenderben* a következő: „T. Grosse Feld Gasse 45.”³⁸ A kamarai jelentésben szintén szerepelt: „Schmidt János, Terézváros Nagymező u. 45. sz.”³⁹ Műhelyének felszereltsége e szerint 2 égető-, 1 olvasztókemence, 10 idomító készülék, 3 kézi őrlő, 1 henger volt. 10 munkást napi tíz órában foglalkoztatott, 300 munkanap alatt 600 db kályhát állított elő.

Az 1870-75 közötti időszak jelentésében feltüntetett, ezután sorra kerülő pesti, de főleg budai kályhás mesterek adatai igen hiányosak, mintalapjaik nem ismertek, műhelyük, személyük kutatása számos kérdőjelet hagy maga után. A pesti kályhás mesterek között még találkozunk Stöckl Antal, Klier Antal, Lang Ferenc és Hernádi Sándor nevével.

Stöckl Antal üzlete, melyet 1868-ban alapított, a Terézvárosban a Kertész u. 2. sz. alatt volt. Üzemében 1 nagy égető-, 2 olvasztókemence, 2 kézi őrlő, 1 henger, 13 idomító készülék állt. 5 napszámot, 18 segédet, 2 tanoncot alkalmazott. Napi 11 órai munkával 300 munkanap alatt évi 600 db kályhát készített.⁴⁰ Nevét a Vigadó toldaléképítkezésével kapcsolatban említették. Az 1873-as kiírt kályhapályázatra ő is jelentkezett. Ezt ugyan nem nyerte el, de mint szakértő

33 *Budapester Bauzeitung*: 1873. Nr. 10.

34 *Budapester Bauzeitung*: 1873. Nr. 3.

35 *Musterblatt*: „Ferdinand Schmid Oefen Niederlage. /Gewölb im Hotel zu „Erzherzog Stefan” obere Donauzeile, Wohnung Theresienstadt grosse Feldgasse Nr. 43. im eigenem Hause. Nr. 19” Budapest, Iparművészeti Múzeum Adattára. Neg. Ltsz. 2549.

36 Az „Erzherzog Stefan szálloda” eredetileg Varga Sándor kapitány háza volt, amelyet 1846-ban alakítanak át szállodává.

37 *Adressenkalender*: 1870.

38 *Adressenkalender*: 1874.

39 *Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara* Schmid János. 150.

40 *Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara* Stöckl Antal. 150.

kályhászmester véleményét kikérték a Vigadó éttermeibe szánt nagyméretű kályhák működésével kapcsolatban.⁴¹ A szakértésért a felkínált tiszteletdíjat nem fogadta el. Mint jó nevű kályhászmester Budapest számos épületében szállított cserépkályhákat. A teljesség igénye nélkül, a Budapester Bauzeitung szerint kályhát szállított:

„Das Theresia v. Karácsonyi'sche Haus, Landstrasse Nr. 23.⁴² Das Leopold Dietsche Haus, Attila Gasse Nr. 6.8.⁴³ Das Stefan u. Toth'schen Haus in der Josef Gasse Nr. 4.”⁴⁴

Klier Antal műhelye a Józsefvárosban, a Kender u. 9. sz. alatt volt. Üzemi felszerelése és az évi 250 db kályha gyártása alapján a kisebb mesterek közé tartozott.⁴⁵ Mielőtt a házat lebontották volna, családját felkeresve szerettem volna a műhelyre vonatkozó adatokat összegyűjteni. Sajnos családtagjai már nem ismerték az elődöket, munkásságukat, csupán egy cégbejegyzéses borítékot kaptam, amely az egykori műhely emlékéét őrzi.

Lang Ferenc kályhászmester műhelye a jelentés szerint a Ferencvárosban, a Nyúl u. 13. sz. alatt volt. A feltüntetett adatok alapján szintén a kisebb termelésű műhelyek közé tartozott; évi 250 kályhát állított elő.⁴⁶ Neve az 1870-72-es Adressen Kalender-ben is szerepelt: „Lang Franz Zweihausen Gasse 17.”⁴⁷ A Budapester Bauzeitung szerint kályhát szállított a „Das Karl Schmalz'sche Haus in der Leopoldgasse Nr. 6. részére.”⁴⁸

A jelentésben szereplő utolsó pesti kályhászmester Hernádi Sándor. Műhelye a Kerepesi úton volt. A kisebb termelésű üzemekhez tartozott. A 27 munkás napi tíz órás munkájával évi 250 kályhát állított elő.⁴⁹ Az 1871-72-es Adressen Kalender-ben a következő adat van róla: „Hernádi Sándor, T. Kerepescher Strasse 25.”⁵⁰

A Budán működő kályhászmesterek közül négy műhelyt említett meg a kamarai kerületi jelentés. Rájuk vonatkozó kutatási adataink a leghiányosabbak. A Tabánban, a Kereszt utca 698. alatt működő Brxa József kályhászmester műhelye közepes nagyságú, 1 égető-, egy olvasztókemencével, 7 idomító készülékkel, 1 kézi őrlővel, 1 hengerrel rendelkezett. Napi 11 órában, évi 300 munkanap alatt 450 kályhát állítottak elő.⁵¹ A család előző tagja az 1870-es Adressen Kalender-ben szerepelt: „Brxa N. Tab. Attila G. 666. eigenem Hause.” 1875-ben ugyanez az Adressenbuch említette „Brxa Jos. Tab. Kreuz G. 698. sz. alatt”.⁵² A Budapester Adressen und Wohnungs Anzeiger szerint „Brxa Joh. Fazekas I. Czipő u. 1. Raktára: Mária Valéria u. 5.”⁵³ A levéltárban előkerült egy költségvetés a Tabán Plébánia új épületében szükséges kályhamunkákról: „Egy db fehér táblás kályha rézzel borított, öntöttvas ajtóval. 1878. ápr. 21. Brxa János kályhás.”⁵⁴ Egyetlen kályhaemlékét egy csillaghegyi villából a Kiscelli Múzeum

41 A Vigadó toldaléképületének építkezésével kapcsolatban a felállított étermi kályhák szakértői vizsgálata. 1875. jún. 23. /2670/ sz.

42 Budapester Bauzeitung 1873. Nr. 9.

43 Budapester Bauzeitung 1873. Nr. 12.

44 Budapester Bauzeitung 1873. Nr. 5.

45 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75. Klier József, 150.

46 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75. Lang Ferenc, 150.

47 Adressenkalender: 1871-72. 267.

48 Budapester Bauzeitung 1873. Nr. 6.

49 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75. Hernádi Sándor, 152.

50 Adressenkalende: 1871-72. 267.

51 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75. Brxa József, 150.

52 Adressenkalender 1870, 1875.

53 Budapester Adressen 1882, 1883-84, 1885-86.

54 Tabán, Plébánia épülete 1878. ápr. 20. /BFL. I 1120/1878./

vásárolta meg.⁵⁵ A talpazaton álló, szürke spriccelt csempékből felrakott kályha a szobából volt fűthető. Előrése polcos formájú, tondoban figurával díszített, gazdag kiképzett párkánnyal, szintén svéd kályha. A kályha bal oldalán kis táblán a mester jelzése olvasható: „BRXA JAN BUDÁN, Tabán Kereszt u. 698.”

Erről, az 1933-ban halálraítélt városrészeiről, Lestyán Sándor sorai emlékeznek meg. „A Kereszt utcában sokáig állt a regélő, kereste az egykor 698. sz. házat, Brxa János tabáni kályhászmester házat....Eszébe jutott, hogy a regélő bolthajtásos szobájában fehér fajansz, dúsan aranyozott gömbölyű kályha ad télvíz idején meleget. Rajta van a szignum: Brxa János tabáni kályhászmester készítette Mária Terézia stílusában.”⁵⁶

A Vízivárosban az Iskola utcában volt Fischer Antal műhelye. A kisebb kapacitású műhelyek közé tartozott; évi 250 kályhát állított elő.⁵⁷ Nevével egy kályha átrakása kapcsán találkoztunk. Pápán, az Eszterházy-kastély Nádortermében két barokk stílusú kályha áll. Az egyik lábakra, a másik a földre helyezett. Atépitéssel az utóbbit is lábakra kívánták helyezni, hogy formájuk egységes legyen. A kályha lebontásakor a nagyméretű kályha alsó palástjának felső párkányszélére bevéselt szöveg szerint a kályha „Berndhardt Erndt bécsi műhelyében készült, így nem eredeti, hanem csak neobarokk stílusú. Egy másik alsó kályhapalást párkányfeliratán a kályhát összeállító „Anton Fischer aus Ofen 864” nevét olvashattuk. Pápara kerülésének körülményeit ez ideig nem ismerjük.⁵⁸

Az előbbieken kívül Budán még két kályhászmester neve szerepel. Az egyik, az I. ker. Attila utcában lakó és működő Günther Antal.⁵⁹ a másik Kocsis-Heszler kályhászmester a II. Ország út Zödfa utca 9. sz. alatt.⁶⁰ A feltüntetett adatok alapján mindkét műhely kisüzemnek tekinthető, 2, illetve 4 munkást alkalmaztak, akik napi tíz órát dolgozva évi 250 kályhát állítottak elő.

A felsorolt kályhászmesterek munkái az eltelt alig 150 év alatt majdnem teljesen eltűntek. A cserépkályhák állandó használata következtében jó ha 30 évig eltartottak, egyszerű fogyóeszköznek számítottak. A gyáripar fokozódó termelése, olcsóbb kályhái, a megjelent új és újabb fűtőalkalmatosságok megkongatták a vészharangot ezen régi kézműves mesterség felett. Az elhasználódás mellett a történelem viharai, de főleg a II. világháború pusztítása következtében az épületekkel együtt a kályhák is elpusztultak. Egy-egy épen maradt középületben, vidéki kastélyban, kúriában lelhetünk fel belőlük párat. Számosat közülük védetté nyilvánítottak, veszélyeztetettségük esetén múzeumokba szállították. Legtöbbször csak ezek felállítási helyét ismerjük, készítő mesterük neve anonim marad. Éppen ezért a későbbi teljesebb feldolgozás érdekében szükségesnek tartjuk a ma még jelentéktelennek látszó kályhaemlékanyag összegyűjtését. Jelen tanulmányunk megírásával is ezt a célt kívántuk szolgálni.

(A tanulmány témájával kapcsolatosan „Gedächtnis an einige Pester und Ofener Hafnermeister im 19. Jahrhundert.” címen 2003-ban a Kitsee-ben rendezett 36. Internationales Hafnerrei-Symposiumon előadást tartott a szerző. A szimpoziium anyaga megjelent német nyelven: Keramik als Zeichen regionaler Identität. Kitseer Schriften zur Volkskunde 2003. Etnografischen Museums Schloss Kitsee.)

55 Kiscelli Múzeum Gyűjteménye, Vétel Myskovszkynétől. 1975 körül leltári szám

56 LESTYÁN 1940. 222.

57 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75. Fischer Antal, 150.

58 Pápán, a Nádorteremben végzett munka 1980.

59 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75. Günther Antal, 150.

60 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75. Kocsis és Heszler, 150.

Irodalom

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára IV. 1407/6. Vigadó /Redoute/ BFL Ép. Biz. 1861-66. évi ülési jegyzőkönyveinek tárgymutatója. Kimutatás azon költségekről melyek a Fővárosi Vigadó toldalék épület építéséhez és a berendezéséhez szükséges munkálatok és szállításokért tényleg kiutaltványoztatott. 13. tétel 1875.

Nyomtatott források

Adressenbuchok: Adressbuch der königlichen Frey Stadt Pesth. 1815.

Adressen Kalender /Buch/ von Pest, Ofen, und Alt-Ofen für das Jahr 1870. Mit einem vollständigen Handels und Gewerbe Adressbuch /Gebrüder Légrády Pest 1869./

Budapester Adressen und Wohnungs Anzeiger. Budapesti Statisztikai Hivatal /Franklin Verein/ Alapítva 1878.

Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a Budapesti Kamarai Kerület kézmű és gyáriparáról, 1870-1875 között. Kiadó, szerkesztő, év, hely

Budapester Bauzeitung Wohnungs-Anzeiger. 1874. III. évf.

ÖRLEY 1904

Örley János: Útmutató fazekasok és kályhások részére. In Magyar Úveg és Agyagipar 1904. 14, 15. szám

Egyéb források

Magyar Tudományos Akadémia. Palota és bérház építési iratai K-1276.

Magyar Tudományos Akadémia Palotája M. T. Ak. Kézirattár M. S. 10754. Erdélyi cs. kir. udvari fényképész felvételei 1896-1905 között.

Feldolgozások

DÓKA 1979

Dóka Klára: Pest-Budai céhes ipar válsága /1840-1872./ Budapest: Akadémia Kiadó.

ILLYEFALVI - PALLOS 1949

Illyefalvi I. Lajos– Pallos Jenő: Pest-Budai polgárok jogot nyert lakosai. 1686-1848. Budapest.

LESTYÁN 1940

Lestyán Sándor: Pest-Budai regélő Budapest: Officina. 1940.

SCHMAL 1899

Schmal Lajos: Adalékok Budapest főváros történetéhez. Budapest.

S. Cserey, Éva:

THE FORGOTTEN STOVE MAKERS OF PEST-BUDA IN THE 19TH CENTURY. PART TWO.

The first part of the subject mentioned above (Studies from the Past of Budapest XXXII. 91-114.) was telling about the stove-makers work of Fischer, Ignác, with the help of the "Preis Verzeichnis" published in 1872.

In our study we would like to introduce the second part: "The forgotten stove makers of Pest-Buda in the 19th century".

This study works with stove-makers who worked in the second half of the 19th century in Pest and Buda. During the researches data and representing plates of the stove makers were found. The masters made and in many cases sold their stoves in their workshops. They advertised their works in the contemporary newspapers like: Pester Lloyd, Vereinigte Pester und Ofner Zeitung, the Adressen Kalender von Pest established in 1870's, Ofen und Altofen – etc. Most important principle of a stove was the economized fuel and the greater heat outlet.

The most information of the development of the stove industry in Pest, Buda, Óbuda and the united capital, comes from the reports of the Commercial Chamber of Industry of Budapest handed out in 1870-1875. The first report is about the handicraft and manufacturing industry between 1870-75. It namely mentions the 10 most important stove makers, the equipments of their workshop and the important data of their products. According to this report the raw material is hand grinded to suite the work process. Certain parts of the stove the stove-tiles are formed with "molding device". The number of the glaze-grinding and the combustion furnaces tell us about the production capacity of the workshop. More so we can figure the number of workers – mainly men – who were working an average of daily 10 hours, 300 days a year. Making 250-600 stoves during one year, sometimes even 1200 pieces. The paid daily wage was 1Ft, 70kr to 1Ft, 90kr. The trained wage was 2.51-3Ft.

This study introduces the biedermaier stove fashion from the second half of the 19th century, based on these information and the published representing plates.

The author gave a lecture related to this study, on the 36th Internationales Hafnerei-Symposium, in Kitsee in 2003, called „Gedächtnis an einige Pester und Ofener Hafnermeister im 19. Jahrhundert.“.

A LÁNG GÉPGYÁR TÖRTÉNETE AZ ALAPÍTÁSTÓL AZ ÁLLAMI TULAJDONBA VÉTELIG (1868–1948)

A 19. század közepén Magyarországon is megteremtődtek a feltételek a modern tőkés átalakulás, a gazdaság egészét érintő ipari forradalom számára. Ekkor indult meg a gyárjellegű gépi nagyipar kialakulása; az 1848-at megelőző időszakban az ipari fejlődésnek csak a kezdetei jelentek meg. Az 1842-ben a Vigadóban megrendezett első iparmű kiállításon a szó valódi értelmében vett gyáros még alig állított ki, s az ipartámogatás céljával létrejött Védegyelet is inkább csak a politikai szándékot demonstrálta, érdemi eredménye alig volt mérhető. A támogatásával történt legjelentősebb gyáralapítás Schlick Ignác öntődéje volt.

A gépipar, a gépi nagyipar lassan nyert teret, elsősorban is az osztrák tőkével megindított vasútépítkezések nyomán ugrásszerű fejlődésnek indult vasgyártás, a helyenként már korszerű termelési technikát alkalmazó vasipar nyomdokain. A gépiparnak a vasipartól független fejlődése az 1850-es évek derekától egyedül Pest és Buda egyre inkább gyárszerűbben működő gépműhelyeiben ment végbe.

Az 1860-as években a gépműhelyek és a néhány gépgyár szinte kizárólag mezőgazdasági eszközöket, kisebb és egyszerűbb gépeket gyártott. A földtehermentesítés végrehajtásával párhuzamosan a mezőgazdasági gépek egyre keresettebbekké váltak, hiányukat döntően behozatalból fedezték. A keresletet kihasználva a hazai mezőgazdasági gépgyártás növekedésnek indult, sőt kísérletek történtek az első ipari szerszámgépek előállítására is, de a fejlődés ezen a területen még lassú volt.¹

A termelő eszközöket előállító gépgyártás kibontakozása elsősorban a vasútépítkezések, másodsorban pedig az erősödő mezőgazdasági ipar, mindenek előtt a hazai gyáripar élvonalába kerülő malomipar, mellette a helyenként már gyárszerű körülmények között termelő szeszipar, fafeldolgozó-ipar, a téglagyártás és a bőripar gép- és eszköz szükséglete fedezésének, a termelő géppark javítási, karbantartási és pótlási igényének volt köszönhető. A lassan kibontakozó fejlődés ellenére a gépek megjelenése szórványos volt, s a kiegyezés előtti években Magyarországon ipari célzattal mindössze 480 darab gőzgépet használtak, zömét az élelmezési iparban. Az iparfejlődés szempontjából meghatározónak tekinthető vas- és fémiparban összesen 83 gőzgép működött, ebből mindössze 17 darab a gépiparban. A kiegyezést megelőző években Magyarország - messze elmaradva a szomszédos Ausztriától és az örökös tartományoktól – nem volt iparosodott ország. Mindössze három érdemi – vagy rövid időn belül azzá váló - méretű gépgyárat alapítottak ebben az időben: 1861-ben Eisele József kazángyárát (ami később a Váci útra költözött), 1863-ban Hartmann József első hajógyárát a Váci út végi kikötő öbölben és 1867-ben az ugyancsak a Váci úton alakult Első Magyar Gépgyár Részvénytársaságot.

A kiegyezés előtti korszak ismertebb hazai gépgyárai közül kiemelkedett – s a későbbi

---

¹ SANDOR 1954. 36.